

ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА: РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ МЕЖОВИХ КАТЕГОРІЙ

PSYCHOLOGICAL EXPERTISE: UNDERSTANDING THE ESSENCE AND RELATIONSHIP OF BORDER CATEGORIES

У статті здійснено теоретичний аналіз феномену «психологічна експертиза», що зумовлюється потребою в осмисленні досить широкого кола дефініцій, якими користуються у науковому дослідженні й якими оперує його автор, що супроводжують сам процес здійснення експертної діяльності. Автор доводить, що поняття «експертиза» не має однозначного трактування: в інтерпретації різних авторів воно розглядається як процес, процедура, вид аналітичної діяльності, спосіб, метод пізнання і результат оцінювання об'єктів, предметів, проєктів, процедур, діяльності, результатів. Доведено, що всі вищезначені підходи до трактування поняття «експертиза», таким чином, дають змогу виокремити те спільне, що їх об'єднує, та розглядати як взаємодоповнювальні складники поняття: обов'язкове отримання якомога повнішої інформації про об'єкт чи явище; її вивчення й аналіз; оцінка; формулювання пропозицій щодо можливих шляхів подальшого функціонування, розвитку досліджуваного об'єкта чи явища у формі мотивованого висновку за умови наявності спеціальних знань у залученого експерта (фахівця).

Зважаючи на те, що експертиза дає змогу досліджувати, оцінювати передбачувані або реалізовані зміни у соціальних системах, автор наголошує на тому, що експертна діяльність фахівця, який її здійснює, є інтегрованою, багатовекторною і розглядається як процес вироблення нового знання, як один із видів пізнавальної діяльності. Таким чином, експертна діяльність має всі характерні ознаки наукового дослідження, а саме: об'єктивність, відтворюваність, доказовість, точність, а також передбачає два взаємопов'язаних рівні (емпіричний і теоретичний), на яких воно здійснюється. Автор наголошує, що експертиза також є рефлексією практики і, відповідно, передбачає зосередження експерта на змісті експертизи, осмислення передумов, закономірностей і механізмів діяльності, виявлення сутнісних ознак. Завдяки такому аналізу експерт отримує можливість сформулювати відповіді на питання, що стосуються предмета експертного дослідження.

Ключові слова: експертиза, експертна діяльність, процедура, експертне дослідження, метод пізнання, експертні методи, експерт, межові категорії.

The article is dedicated to the theoretical analysis of the phenomenon of "psychological expertise", which is due to the need to understand a fairly wide range of definitions used in scientific research, operated by its author, who accompany the very process of expert activity. The author argues that the concept of "expertise" does not have an unambiguous interpretation: in the interpretation of different authors, it is considered as "process", "procedure", "type of analytical activity", "method", "method of cognition" and "the result of evaluation of objects, subjects, projects, procedures, activities, results". It is proved that all the above approaches to the interpretation of the concept of "expertise", thus, allow to distinguish the common, which unites them and allows to consider as complementary components of the concepts: the obligatory obtaining of the most complete information about the object or phenomenon; its study and analysis; rating; formulation of suggestions on possible ways of further functioning, development of the investigated object or phenomenon in the form of a reasoned conclusion, subject to the presence of special knowledge from the expert (expert) involved.

Considering that expertise allows to study, evaluate or predict changes in social systems, the author emphasizes that the expert activity of the specialist who carries it out is integrated, multi-vector and is considered as a process of developing new knowledge as a type of cognitive activity. Thus, expert activity has all the characteristic features of scientific research, namely objectivity, reproducibility, evidence, accuracy, and also involves two interrelated levels (empirical and theoretical) at which it is carried out.

The author emphasizes that the expertise is also a reflection of the practice and, accordingly, provides for the expert's focus on the content of the examination, understanding of preconditions, patterns and mechanisms of activity, identification of essential features. Through this analysis, the expert is given the opportunity to formulate answers to the questions concerning the subject of expert research: what is the cause of the difficulties; what is the system-making in the analyzed case, event or phenomenon; how they are different from others; what is the perspective of the case under study compared to others.

Key words: expertise, expert activity, procedure, expert research, cognition method, expert methods, expert, boundary categories.

УДК 159.98:37.015.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-2.7>

Яблонський А.І.

д.психол.н., доцент, завідувач кафедри педагогіки та інклюзивної освіти
Миколаївський національний
університет імені В.О. Сухомлинського

Постановка проблеми. Для повноти здійснюваного у дослідженні аналізу феномену «психологічна експертиза» виникає потреба в осмисленні досить широкого кола дефініцій, якими користуються у науковому дослідженні й якими оперує його автор, що супроводжують сам процес здійснення експертної діяльності.

Важливим є звернення до розуміння сутності та усвідомлення співвідношень межових категорій, які використовуються для системно-теоретичного аналізу категорії «експертиза». Зазначимо, що ці категорії потребують збереження як інструмента наукового аналізу, а також вимагають

певного уточнення й доповнення у зв'язку з наявністю конкретного предмета дослідницької уваги, зокрема психологічної експертизи середньої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психолого-педагогічній науковій літературі замало праць, присвячених проблемі експертизи та дослідженню її прикладних аспектів (О. Анісімов, С. Братченко, В. Леві, В. Панок, В. Слободчиков, Ю. Швалб та ін.). У науці спостерігається також розмаїття визначень поняття «експертиза», неоднозначними є трактування різними авторами її сутнісних характеристик (О. Анісімов, С. Баронене, С. Братченко, О. Лактіонова, В. Леві, Г. Мкртчян, В. Панок, Е. Позаченюк, Г. Прозументова, В. Слободчиков, С. Татарченкова, А. Тубельський, Г. Тульчинський, М.-Л. Чєпа, В. Черепанов, Ю. Швалб, С. Ясвін та ін.). Різне розуміння науковцями поняття «експертиза» підкреслює різноманітні підходи до її змісту, функцій і місця у системі соціальної практики.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі науково обґрунтованої термінології, класифікації, розуміння сутності поняття «психологічна експертиза» та усвідомлення співвідношень межових категорій, які використовуються для системно-теоретичного аналізу категорії «експертиза» та напрямів наукової експертизи. Це поняття потребує наукового аналізу, уточнення й доповнення у зв'язку з виокремленням конкретного предмета дослідницької уваги – психологічної експертизи середньої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових підходів до трактування поняття «експертиза» дає підстави стверджувати, що зазвичай увагу акцентують на дослідницькій функції експертизи, а отже, вона трактується як дослідження конкретного питання та його розв'язання за допомогою відповідних спеціалістів. Так, поняття «експертиза» у Словнику іншомовних слів подається як «дослідження якого-небудь питання, яке потребує спеціальних знань із поданням мотивованого висновку, наприклад лікарська експертиза, бухгалтерська експертиза» [7, с. 575].

Експертиза – це поглиблене дослідження психологом (експертом) певних питань, розв'язання яких вимагає спеціальних психологічних знань. Теоретичні основи, умови проведення і конкретні процедури психологічної експертизи розробляються у прикладних галузях психологічної науки (інженерній, юридичній, медичній та ін.) [2, с. 118]. До такого трактування експертизи вдається і Ю. Швалб, який у праці «Методологія та теорія експертної діяльності: психологічні аспекти» стверджує: «Експертиза виникає і здійснюється як особливе наукове дослідження, спрямоване на

встановлення ступеня відповідності між наявними фрагментами дійсності та предметною реальністю (незалежно від форми існування цієї предметності – чи то індивід, культурний предмет або природний об'єкт), тобто як дослідження об'єкта, спрямоване не його кваліфікацію та оцінку. Тому таку експертизу називають предметною або предметно-ситуативною» [11, с. 8].

Для більш глибокого розуміння проблеми проаналізуємо низку інших робіт дослідників, які акцентують увагу на оціночному складник експертизи і, розкриваючи поняття через такий складник, підкреслюють цим важливість та значущість цієї функції. Так, саме таке трактування знаходимо у Тлумачному словнику сучасної української мови: експертиза – розгляд, дослідження якої-небудь справи спеціалістом у цій галузі (експертом) або групою відповідальних спеціалістів із метою дати правильну оцінку ситуації, явищу [9, с. 122].

У психології експертиза (досвідчений) – це метод дослідження, який полягає у тому, що вивчення й оцінювання явищ здійснюється знавцем, спеціалістом, експертом [3, с. 51].

Аналіз наукових джерел дав змогу дійти висновку, що поняття «експертиза» не має однозначного трактування: в інтерпретації різних авторів воно розглядається як процес, процедура, вид аналітичної діяльності, спосіб, метод пізнання і результат оцінювання об'єктів, предметів, проектів, процедур, діяльності, результатів.

Експертизу як процес можна охарактеризувати через результат, що передбачає аналіз діяльності експертів (зовнішня експертиза) та власне самого психолога або управлінця (самоекспертиза), має конкретний зміст, методи, засоби і форми. Психологічна експертиза як процес у змістовому аспекті визначається сферою її застосування, яка зумовлює не тільки постановку експертних завдань, вибір засобів і процедур дослідження, а й спосіб застосування отриманих результатів, а також саму діяльність суб'єктів, які здійснюють її.

Як процедура експертиза має своє методологічне, функціональне і технологічне забезпечення, алгоритм діяльності суб'єктів експертизи, які реалізують її шляхом оцінювання на кваліметричній або іншій основі, орієнтованій на чітко визначену форму у вигляді оціночного листа, рангів, рівнів, критеріїв. Окремі роботи науковців, присвячені питанням експертизи, містять розуміння сучасної експертизи як системи організаційних, логічних і математично-статистичних процедур, спрямованих на отримання інформації та її аналіз із метою формулювання оптимального рішення.

Експертиза як один зі способів оцінки професійного та особистісного зростання фахівців експертами-спеціалістами та співвідне-

сення самооцінки і рефлексії професійного рівня з результатами зовнішньої експертизи об'єктивно забезпечує можливість підвищення якості професійної діяльності.

Експертиза як *вид аналітичної діяльності*, яка становить сукупність внутрішньої (експертний аналіз є мислинневим видом пізнавальної діяльності) та зовнішньої (оціночна контрольна діяльність є зовнішньою діяльністю, яка формується за рахунок зовнішніх дій із зовнішніми об'єктами) діяльності, була детально розглянута вище.

Варто також наголосити на розумінні експертизи як *методу наукового пізнання*, де, як було зазначено вище, суб'єктивні оцінки, досвід, інтуїція та знання експерта мають вирішальну роль для формулювання висновків та прийняття рішень. За рахунок цього експертиза як *метод наукового пізнання* дає змогу забезпечити ефективне управління системою і зберегти її цілісність.

Розглядаючи місце експертизи в освітній практиці, експертиза також розглядається науковцями як окремий метод дослідження, який дає змогу здійснити прогноз, змоделювати ситуацію або процес, здійснити їх перевірку та оцінку, перш ніж вони будуть реалізовані у практичній діяльності. Саме таке розуміння знаходимо у словнику В. Полонського, який указує на місце експертизи в освіті як методу поруч із моделюванням, екстраполяцією та іншими методами: «На сучасному рівні аналіз та оцінка тенденцій розвитку в науці, підготовка рекомендацій і переваги певних напрямів досліджень, розподіл ресурсів здійснюється за допомогою таких методів, як моделювання, екстраполяція, експертиза тощо» [1, с. 235].

До розуміння експертизи як методу дослідження долучаються окремі педагоги і психологи, які вважають, що експертиза, або експертне оцінювання, – це кількісна оцінка якості, де основним методом є *метод експертної оцінки*. Таким чином, експертиза зводиться до методу експертних оцінок. Під методом експертної оцінки О. Степанов також розуміє «метод дослідження, який використовується в різних галузях психологічної науки для кількісної оцінки вираженості певних якостей особистості. На його думку, метод експертної оцінки ґрунтується на достовірному оцінюванні експертами явища чи особистості» [2, с. 295].

У науці існує також бачення експертизи як інтелектуальної технології прийняття стратегічних рішень, що актуалізується у ситуаціях масштабних соціокультурних змін; як тип комунікації, пов'язаний із необхідністю розв'язання завдань в умовах невизначеності, а також як соціальний інститут, що забезпечує розроблення та реалізацію контроль-

них заходів випереджувального реагування на виявлення потенційно небезпечних явищ, подій і проектів для людського потенціалу. Варто зазначити, що аналіз підходів науковців до трактування поняття «експертиза» дає змогу дійти висновку, що паралельно з позначенням оціночного складника експертизи також використовується поняття «експертна оцінка». Зауважимо, що розвиток експертного методу було започатковано потребами соціальної практики, внаслідок чого з'явилася значна кількість типів, класів та видів експертних оцінок. Психолого-педагогічний словник подає таке тлумачення останніх: «Експертна оцінка – метод прогнозування соціального явища або процесу, що дає змогу отримати необхідну інформацію від компетентних осіб (експертів). Якість експертної оцінки насамперед залежить від складу експертів, які вибираються на основі сукупності результатів самооцінки та групової оцінки їх авторитетності, від правильності укладання анкети або бланка інтерв'ю, від отримання експертних висновків та оцінки достовірності отриманих результатів» [4, с. 490]. Такі судження відображають частини єдиного цілого експертної діяльності, яка поєднує у собі як процедурні, так і оціночні компоненти. Отже, потрібен системний підхід до аналізу змісту означеного явища. Розуміння експертизи як певної аналітичної процедури знаходимо у Словнику із соціології, де наявне таке трактування: «Експертиза – розгляд, вивчення будь-яких питань, проблем, рішень, які вимагають спеціальних знань для подання щодо них умотивованого, аргументованого висновку, наукового обґрунтування» [8, с. 107].

Ще одне розуміння експертизи – як інтелектуальної технології – знаходимо у М. Рона, який трактує її так: «Експертиза розуміється як важлива технологія отримання достовірної інформації, як технологія пошуку та прийняття рішень у складних соціокультурних ситуаціях, а іноді й як технологія соціального управління, новий механізм регулювання та контролю морально-етичних норм суспільства» [5, с. 56]. Актуалізацією потреби в експертизах загалом і гуманітарної експертизи зокрема науковець підкреслює зміну парадигми експертного знання.

Звернення в ході дослідження до причин необхідності проведення експертизи виявило, що потреба в ній виникає: якщо прогнозування поведінки будь-якої соціальної системи в майбутньому на основі загальновідомих законів неможливе; якщо проведення експериментальної перевірки спроектованого перебігу процесу є неможливим через певні суб'єктивні та об'єктивні причини; якщо виявлено або приховано чинники, які не піддаються

об'єктивному контролю та виміру; якщо наявні багатоваріантні шляхи розв'язання проблеми; якщо існує недостатня кількість інформації для прийняття рішення. Усі вищезазначені підходи до трактування поняття «експертиза», таким чином, дають змогу виокремити те спільне, що їх об'єднує, і розглядати як взаємодоповнювальні складники поняття: обов'язкове отримання якомога повнішої інформації про об'єкт чи явище; її вивчення й аналіз; оцінка; формулювання пропозицій щодо можливих шляхів подальшого функціонування, розвитку досліджуваного об'єкта чи явища у формі мотивованого висновку за умови наявності спеціальних знань у залученого експерта (фахівця).

Варто зауважити, що стосовно отриманої експертом інформації в зарубіжній науці існує декілька точок зору, що стосуються взаємодії інформації й експерта в умовах експертизи. Прихильники однієї з них уважають, що отримувана експертом інформація є неповною, фрагментарною стосовно всього процесу, і вибрана її частина, а також результати її аналізу проявляються не одночасно і мають тенденцію до розвитку й еволюції. Прихильники іншої доводять, що інформація, яка отримується експертом у процесі дослідження, має для нього нейтральний характер, що й визначає незалежність його дослідницької позиції та об'єктивність експертних висновків. Зважаючи на те, що експертиза дає змогу досліджувати, оцінювати передбачувані або реалізовані зміни у соціальних системах, експертна діяльність фахівця, який її здійснює, є інтегрованою, багатовекторною і розглядається як процес вироблення нового знання, як один із видів пізнавальної діяльності. Таким чином, експертна діяльність має усі характерні ознаки наукового дослідження, а саме: об'єктивність, відтворюваність, доказовість, точність, а також передбачає два взаємопов'язані рівні (емпіричний і теоретичний), на яких воно здійснюється. Емпіричний і теоретичний види дослідження у процесі експертизи є взаємопов'язаними та взаємодоповнюваними у цілісній структурі наукового пізнання. Експертиза в освіті (емпіричне дослідження) передбачає осмислення соціальної дійсності з метою виявлення нових фактів в освітній практиці, стимулювання розвитку теоретичних досліджень, у результаті розв'язування завдань яких здійснюється розроблення теоретичних основ, що дають змогу пояснити фактологічні дані. З іншого боку, теоретичні дослідження в галузі експертизи освіти забезпечують розвиток та конкретизацію теоретичного змісту освітньої практики, відкривають нові перспективи для передбачення інноваційних змін в освітній практиці та пояснення причин необхідності їх запровадження, становлять основу для розгортання емпіричних досліджень.

Отже, порівняння дослідницької та експертної діяльності дає змогу дійти висновку, що остання є специфічним видом дослідницької практико-орієнтованої діяльності, що дає можливість виявити одиничне, індивідуальне в суспільно-історичній дійсності, розпізнати наявні закономірності, встановити мету та норми її подальшого розвитку за допомогою аналізу та абстрагування. До такого розуміння доходить у своєму дослідженні Т. Сидоріна, яка дослідницьку діяльність експерта визначає за рівнем – як емпіричне, за спрямованістю – як прикладне, за результатом – як дослідницьке розроблення [6, с. 123].

Оціночні процеси в експертному дослідженні обов'язково містять імовірність і достовірність, які дають змогу експерту дати оцінку ходу та результатам цього дослідження, а також слугують показником ступеня впевненості (або невпевненості) в істинності результатів дослідження і висновків, характеризують отримане знання з погляду його доведеності. Указуючи на ймовірність і достовірність у висновку експерта, виходять із того, що у першому випадку істина не досягнута, у другому, навпаки, – досягнута. Імовірності передують недостатньо певне обґрунтування знання, а достовірності – повне обґрунтоване знання, яке виключає будь-які сумніви і можливості побудови протилежного висновку.

Поняття ймовірності та достовірності тісно пов'язані з такою суб'єктивною психологічною категорією, як внутрішні переконання експерта. Його об'єктивність визначається усіма теоретичними положеннями, стандартними методиками, які використовує дослідник, а суб'єктивність внутрішнього переконання залежить від особистих психологічних якостей експерта та визначається рівнем його компетентності. Внутрішнє переконання експерта, згідно з чинним законодавством, є одним із принципів оцінювання доказів, процесу і результатів дослідження. Воно ґрунтується не на інтуїції та припущеннях, а на повному, всебічному та об'єктивному дослідженні об'єктів, матеріалів, наданих експерту, на аналізі й синтезі, виявлених внутрішніх зв'язках між явищами та ознаками з використанням наукових методик на основі спеціальних знань експерта з певних галузей науки. Інтуїція в експертній діяльності (стан, що межує з логікою і психологією) проявляється під час побудови експертних методів і методів дослідження, ознак досліджуваних об'єктів. Під час прийняття інтуїтивного рішення суб'єкт доходить кінцевого судження, минаючи весь шлях аналізу, синтезу та логічного мислення. Опіраючись на власну інтуїцію, експерт зобов'язаний об'єктивно дослідити те, що підтверджує його інтуїтивний висновок, і те, що його спростовує. У цьому разі інтуїтивні висновки є при-

йнятними та допустимими у практиці експертизи. Таку ж думку відстоював А. Хараш: «... від експерта очікують не стільки використання верифікованих, валідних методик, скільки мудрих суджень, неординарних висновків і, можливо, навіть творчих осяянь. У цьому зміщенні акценту з дослідницького інструментарію на самого дослідника і полягає відмінність експертних досліджень від фундаментальних та прикладних» [10, с. 114].

Експертиза також є рефлексією практики і, відповідно, передбачає зосередження експерта на змісті експертизи, осмислення передумов, закономірностей і механізмів діяльності, виявлення сутнісних ознак. Експертиза опирається на ті складники рефлексивного аналізу, які пов'язані з переходом від ситуативного погляду на події до явного, формалізованого логічно розчленованого знання із застосуванням гіпотез, ідеалізацій. Завдяки такому аналізу експерт отримує можливість сформулювати відповіді на питання, що стосуються предмета експертного дослідження: у чому причина труднощів; що є системоутворючим в аналізованому випадку, – події чи явища, чим вони відрізняються від інших; у чому полягає перспективність досліджуваного випадку порівняно з іншими. Такий рівень рефлексивного аналізу об'єктивної дійсності відрізняє експертний аналіз від індивідуальної життєвої рефлексії особистості. В останньому випадку вона є засобом психічного самоконтролю та самовдосконалення, забезпечуючи спільну діяльність і міжособистісні комунікації. У разі ж проведення експертизи дослідницька робота стає основою діяльності експерта, яка постає надбудовою над практичною спробою з'ясувати сутність проблеми, оскільки використовує результати емпіричної рефлексії як матеріал для запуску наукового дослідницького процесу. Функцію експертизи в процесі оцінювання визначають як аналітичний, мисленевий механізм забезпечення розв'язання завдання, знаходження взаємозв'язку істотних ознак попереднього та нового. Згідно з процедурою експертизи, за результатами експертного дослідження фахівець формулює експертний висновок – письмовий документ, у якому фіксується підґрунтя й умови проведення та об'єкти експертизи, питання, які потребували розв'язання, подається опис процедури експертного дослідження, перелік застосованих методів і методик та зафіксовані експертом факти. Здебільшого всі експертні висновки є одним із видів нормативно-правових актів (наприклад, результати медичної, судово-психологічної, матеріалознавчої, хімічної експертиз). Особливе місце у структурі експертного висновку займає інтерпретація результатів експертного дослідження. Інтерпретація зазвичай має інтерсуб'єктивний

характер, нерозривно пов'язана з розумінням та поясненням і містить багаторівневі, ієрархічні системи проміжних інтерпретацій шляхом використання образів свідомості, сукупність яких носить адекватний та ізоморфний характер. Зв'язок початкової та кінцевої ланок таких ієрархій забезпечується тим, що «інтерпретація інтерпретацій дає безпосередню її інтерпретацію». Таким чином, інтерпретація є інструментом наукового моделювання.

Аналіз вищевказаного дав змогу дійти такого формулювання інтерпретації експертом результатів дослідження: це процедура спеціального мислення експерта, продуктом якої є вироблення власної думки з приводу характеристик особистості, суб'єктів діяльності, контекстів, феноменів об'єктивної реальності, які стали предметом експертного дослідження. Виходячи з такого розуміння, кожний експерт повинен володіти логікою інтерпретації, включити її у власну систему свідомості, що й забезпечить її суб'єктивну інтерпретацію. Суб'єктивний підхід дасть змогу розкрити ті системи відношень дійсності, які забезпечують її інтерпретацію у суб'єктивно чи об'єктивно нових соціально-економічних умовах. Головним при цьому стане не стільки тотожність знань, точність інформації, адекватність її сприймання, скільки розвиток інтелектуального трактування експертами змін, що становить зміст результативної частини експертного висновку. Усе вищевказане дає змогу дійти висновку, що змістом експертної діяльності є збір та отримання інформації, її вивчення, аналіз, інтерпретація, формулювання оціночних суджень.

Висновки з проведеного дослідження.

У науці залишається актуальним розроблення теоретичних засад та методології експертної діяльності в освіті, а саме: науково обґрунтованої термінології, класифікації, розуміння сутності та усвідомлення співвідношень межових категорій, які використовуються для системно-теоретичного аналізу категорії «експертиза», функцій і принципів експертної діяльності та напрямів наукової експертизи освіти. Ці засади та методологія потребують наукового аналізу, вимагають уточнення й доповнення у зв'язку з виокремленням конкретного предмета дослідницької уваги – психологічної експертизи середньої освіти, що й становить предмет подальшого наукового пошуку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Полонский В.М. Научно-педагогическая информация : словарь-справочник. Москва : Новая школа, 1995. 256 с.
2. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
3. Психологічний словник / за ред. В.І. Войтка. Київ : Вища школа, 1982. 216 с.

4. Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений / авт.-сост. В.А. Мижериков. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 544 с.

5. Рон М. Традиционные и новые виды экспертиз. *Культурологическая экспертиза: теоретические модели и практический опыт* : коллективная монография / под общ. ред. В.А. Рабоша, Л.В. Никифоровой, Н.А. Кривич. Санкт-Петербург, 2011. С. 55–65.

6. Сидорина Т. В. Теоретические основы экспертирования образовательных систем : дисс. ... докт. пед. наук. Новосибирск, 2001. 332 с.

7. Словарь иностранных слов. Москва : Русский язык, 1954. 799 с.

8. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник / уклад В.М. Піча та ін. Київ : Каравела ; Львів : Новий Світ – 2000, 2002. 480 с.

9. Тлумачний словник сучасної української мови: фахова лексика: близько 20 000 слів / за заг. ред. проф. В.С. Калашника. Харків : ФОРМ Співак Т.К., 2009. 464 с.

10. Хараш А.У. Гуманитарная экспертиза в экстремальных ситуациях: идеология, методология, процедура. *Введение в практическую социальную психологию* / под ред. Ю.М. Жукова, Л.А. Петровской, О.В. Соловьевой. Москва, 1996. С. 67–129.

11. Швалб Ю.М. Методология и теория экспертной деятельности: психологические аспекты : монография. Киев : Основа, 2013. 240 с.